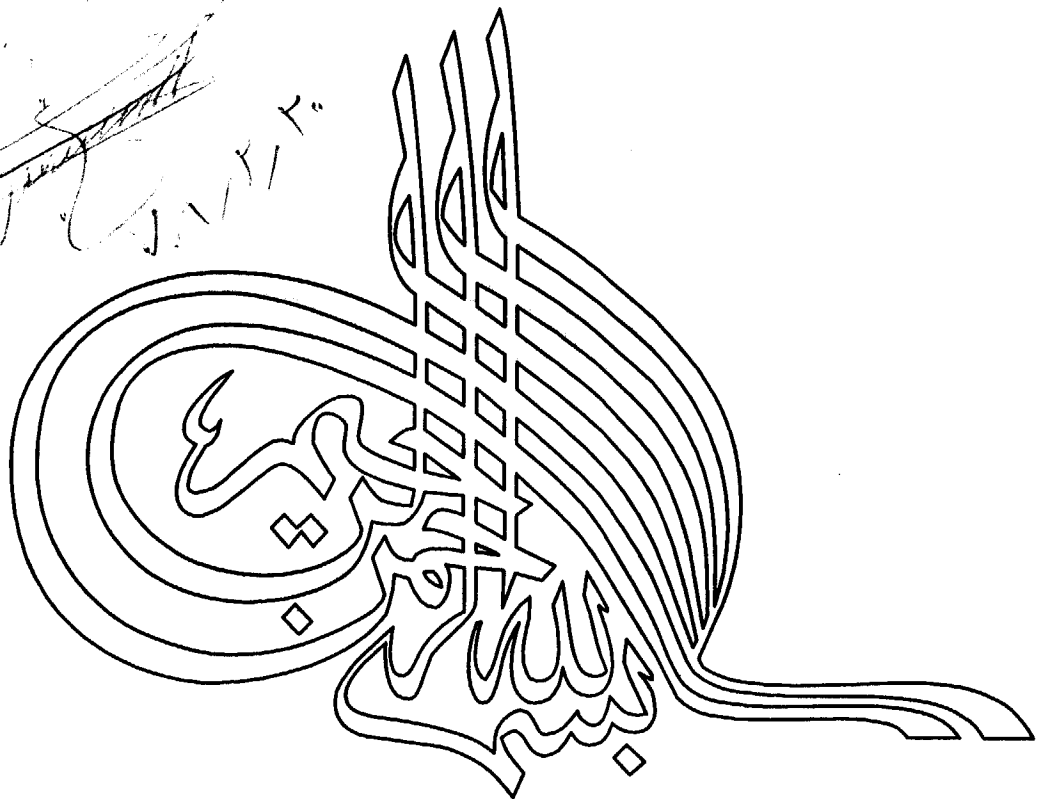
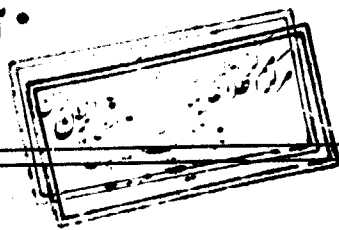

Handwritten notes in the top left corner, including the number 35000 and some illegible scribbles.

Handwritten numbers '۲۷۲۸۹' at the bottom of the page.

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

پایان نامه تحصیلی برای اخذ درجه کارشناسی ارشد
رشته تاریخ

موضوع:

اسماعیلیان نزاری ایران از سقوط الموت تا آغاز امامت
آقاخان سوم با تأکید بر دوره قاجاریه

استاد راهنما:

۱۴۹۴۶

جناب آقای دکتر علی اصغر مصدق

استاد مشاور:

جناب آقای دکتر الیگار خلعتبری

پژوهش از:

کامبیز امیراسمی

بهار سال ۱۳۷۸

۲۷۲۵۹

تقدیم به مادر م

به پاس یاریهایش

سپاسگزاری

بر من بایسته است ، تا در اینجا از کوششها و زحمات تمامی استادان فرزانه
گروه تاریخ دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه شهید بهشتی ، تشکر و
قدردانی نمایم .

در این میان به ویژه بسیار مرهون محبتها و یاریهای استاد ارجمند ، جناب
آقای دکتر مصدق می باشم ؛ صمیمانه سپاسگزار ایشان هستم .

همچنین از استاد گرانقدر جناب آقای دکتر خلعتبری نیز قدردانی می کنم که
با نکته سنجیها و راهنمایی هایشان در به انجام رساندن کار این پژوهش یاریم
دادند .

پیشگفتار :

← (در سده‌های یکم و دوم هجری ، خلافت اموی و پس از آن خلافت عباسی با شورشها و جنبشهایی مردمی از قبیل شورش خوارج ، کیسانیه ، زیدیه و خرمدینان در گوشه و کنار قلمرو وسیع اسلامی روبرو شدند .

این جریانات مخالف که نشان دهنده نارضایتی های سیاسی و اجتماعی بودند ، در اغلب موارد در قالبی مذهبی به ظهور می رسیدند . نهضت اسماعیلیه نیز یکی از این جریانات سیاسی-مذهبی مخالف بود . اسماعیلیان در تاریخ اسلام و ایران به دلیل فعالیتهای سیاسی ، فکری ، فرهنگی و عقیدتی شان دارای اهمیت بوده اند) →

اسماعیلیه از مهم ترین فرق شیعه به شمار می آید و در طول تاریخ سیاسی اسلام توانسته است دولت هایی چون فاطمیان مصر و نزاریان ایران را بنیان نهد . اسماعیلیان چون که در زمره انقلابی ترین فرق شیعه قرار می گرفتند در پدید آمدن جنبش هایی مردمی نظیر جنبش قرامطه بر علیه خلافت بنی عباس نقشی اساسی داشتند .

فعالیت های سیاسی اسماعیلیان بر عقاید مذهبی و تفکرات فلسفی عقل گرایانه ای مبتنی بود که اصول و مبادی سیاسی ، اجتماعی و فلسفی خاص خود را ارائه می نمود.

اسماعیلیان می کوشیدند تا با استفاده ، از فلسفه های موجود در زمانشان معتقدات خویش را تعلیم دهند ؛ بنابر این آنها از پیشگامان آزاداندیشی در جهان اسلام محسوب می شدند . آنها برای اشاعه اصول خویش دست به تبلیغ می زدند ، از اینرو هم با صاحبان دیگر ادیان و مذاهب با گذشت و مدارا رفتار می کردند و هم داعیان و مبلغان توانمندی برای خود پرورش می دادند .

وجود کتابخانه‌های بزرگ در قاهره عهد خلفای فاطمی، و همچنین کتابخانه‌هایی ارزشمند در دژهای متعلق به نزاریان ایران حکایت از آن دارد که اسماعیلیان به دانش اندوزی و اندیشه ورزی و تعقل، تا چه اندازه علاقه مند بوده اند.

ایران برای مدتها یکی از مراکز اصلی فعالیتهای اسماعیلیان بود؛ گذشته از این ایرانیان در ترویج و تقویت مذهب اسماعیلیه، نقشی در خور تأمل داشته اند. داعیان و مبلغان ایرانی بزرگی، نظیر ابوحاتم رازی، ابویعقوب سجستانی، محمدبن احمد النسفی و ناصر خسرو قبادیانی که در سده‌های چهارم و پنجم هجری، به کار دعوت و تبلیغ و تألیف درباره مذهب اسماعیلیه مشغول بودند، در تقویت و گسترش عقاید اسماعیلی نقش مهم داشته اند.

پیدایش جنبش اسماعیلیان نزاری نیز، به طور عمده مربوط به همت بخشهایی از مردم ایران است ایران برای مدتهای طولانی، مرکز رهبری و فعالیتهای نزاریان بود، بنابراین این از زمانی که نزاریان در ایران به قدرت رسیدند، موضوع اسماعیلیه به عنوان یک جنبش سیاسی-اجتماعی و همچنین یک جریان فرهنگی-مذهبی، در تاریخ ایران مطرح شده است.

با توجه به تأثیرگذاری مذهب اسماعیلیه، بر برخی از حوادث سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جهان اسلام و به خصوص ایران، می‌توان موضوع اسماعیلیه را یکی از مباحث مهم، تاریخ اسلام و ایران به شمار آورد.

تاریخ تحولات فرقه اسماعیلیه را می‌توان چند بخش نمود. بخش اول از پیدایش فرقه تا تأسیس خلافت فاطمی. بخش دوم دوران خلافت فاطمیان است از آغاز تا سال ۴۸۷ هجری، که خلیفه المستنصر بالله فوت می‌کند. در بخش سوم اسماعیلیان را در دو شاخه جدا از هم، می‌توان مورد بررسی قرار داد. یکی از مستعلویان و دیگری نزاریان. آنچه برای تاریخ ایران اهمیت بیشتری دارد، تاریخ نزاریان است. تاریخ نزاریان را می‌توان به دو بخش کلی تقسیم نمود.

الف- دورانی که با فعالیتهای حسن صباح آغاز می‌شود و با مرگ رکن الدین خورشاه پایان

می‌پذیرد .

ب- دوران پس از سقوط الموت .

نزاریان ایران تا پیش از آنکه مورد تهاجم هولاکو قرار گیرند ، جماعتی تأثیرگذار بر نحولات سیاسی-اجتماعی ایران بودند . هر چند تهاجم مغولان ضربه‌ای هولناک بر پیکر جامعه نزاریان ایران وارد آورد ؛ و حضور آشکار و فعالانه آنها در صحنه‌های سیاسی و اجتماعی را تا اندازه بسیار زیادی کاهش داد ، اما باید پذیرفت که نزاریان ایران در اثر این تهاجمات و صدمات کاملاً از پای در نیامدند .

آنها در ظاهری دیگر و آن هم غالباً صوفیانه به حیات خویش ادامه دادند . در دوران پس از سقوط الموت ، عقاید اسماعیلیه در اندیشه‌های صوفیانه و شاید هم شیعی ، موجود در ایران نفوذ داشت .

تاریخ نزاریان ایران در دوران پس از سقوط الموت ، هر چند پر از ابهام است ، اما از دوره‌های مهم تاریخ نزاریان به شمار می‌آید .

با غلبه یافتن مغولان بر نزاریان ایران در سال ۶۵۴ هجری ، که منجر به از بین رفتن قدرت و اعتبار سیاسی آنها شد ، مرحله تازه‌ای در تاریخ نزاریان ایران آغاز شد ؛ مرحله‌ای که از ویژگیهای اساسی آن برای پژوهشگر ابهام و محدودیت اطلاعات و داده‌های تاریخی در مورد بررسی نزاریان ایران است .

بررسی تاریخ نزاریان ایران ، در دوران پس از سقوط الموت و به ویژه در عهد زندیه و قاجاریه که امامان نزاری در برخورد و تماس نزدیک و دائمی با حکمرانان ایران بودند ، دارای اهمیت فراوان است .

امامان نزاری به مرور زمان در دوران پس از سقوط الموت ، اعتبار خویش را باز یافتند ، تا اینکه در دوران زندیه و قاجاریه در سطح جامعه و در نظر برخی از حکمرانان به ساداتی محترم و آبرومند مبدل شدند . پس از چندی بازماندگان این سادات محترم به والاحضرت‌های ثروتمند و مورد احترام قدرت‌هایی نظیر انگلستان مبدل شدند .

﴿ روند رو به رشد مذهب اسماعیلی نزاری ، در سده‌های پس از سقوط الموت و حضور قابل توجه دستگاه رهبری نزاریان در صحنه تاریخ ایران در اوایل عهد قاجار ، موجب شد تا موضوع پژوهش حاضر ، بررسی حیات سیاسی-اجتماعی نزاریان ایران در دوران پس از سقوط الموت تا پایان امامت آقاخان دوم قرار گیرد . البته با تأکید و توجه بیشتر نسبت به موقعیت و وضعیت آنان در دهه‌های نخستین عهد قاجار . هدف این پژوهش ، علاوه بر بیان آنچه ، در دوران پس از سقوط الموت بر نزاریان ایران گذشته ، آن است که نشان دهد ، نزاریان ایران پس از تهاجمات مغولان ، چگونه خود را باز یافتند و به بازسازی خویش پرداختند ، و سرانجام دوباره در سده‌های نوزدهم و بیستم میلادی به یکی از معتبرترین جمعیت‌های اسلامی ، در ابعاد اجتماعی و اقتصادی به ویژه در سرزمین هند مبدل شدند .

دامنه و محدوده پژوهش حاضر که صرفاً به بررسی حیات سیاسی و اجتماعی نزاریان ایران می‌پردازد از آغاز فعالیت‌های جانشینان خورشاه شروع شده و با بررسی احوال آقاعلی‌شاه مشهور به آقاخان دوم پایان می‌گیرد .

در این محدوده آنچه بیشتر مورد نظر بوده ، بررسی اوضاع و احوال نزاریان ایران در دوران

قاجاریه تا هنگام ، انتقال مرکز امامت اسماعیلیه به هند می‌باشد .

تاریخ اسماعیلیان در دوران خلافت فاطمیان و همچنین در دوران پیش از آن و همچنین نزاریان ایران در دوران پیش از سقوط الموت، مورد توجه مورخین متقدم و پژوهشگران عصر جدید قرار گرفته است.

اما تاریخ نزاریان ایران در دوران پس از سقوط الموت، و نیز روزگاران اخیر چندان مورد توجه تاریخ نویسان نبوده است، و آن گونه که باید مورد بررسی قرار نگرفته است.

گرچه در عرصه اسماعیلیه شناسی، پژوهشگران بزرگی نظیر، لویی ماسینیون، هاجسن، برتلس، برنارد لوئیس و ایوانوف به ظهور رسیده اند، اما چنانکه ذکر شد، غالباً این پژوهشگران چندان توجه و عنایتی به تاریخ نزاریان ایران در دوران پس از سقوط الموت نداشته اند.

جدیدترین و اساسی ترین پژوهش که درباره این دوره از تاریخ نزاریان ایران صورت گرفته، و به زبان فارسی موجود است؛ بخشهایی از نوشته‌های ارزشمند، فرهاد دفتری در تحقیقی جامع به نام "تاریخ و عقاید اسماعیلیه" می‌باشد.

این کتاب متکی بر منابع اصیل و کتب فرقه‌ای خود اسماعیلیان، و همچنین نوشته‌های متخصصین اسماعیلی شناسی می‌باشد، و تاریخ اسماعیلیان را از آغاز تا امروز مورد بررسی قرار داده است.

در تهیه رساله حاضر از تحقیق فرهاد دفتری، بهره فراوان گرفته شده است. جان نورمن هالیستر در کتاب محققانه خود به نام "تشیع در هند"، با دقت فراوان و با اتکاء بر منابع کمیاب و مهم به بررسی تاریخ شیعیان هند پرداخته است، و در فصولی از کتاب خود، تاریخ اسماعیلیان هند و همچنین نزاریان ایران را در دوره‌های پیش و پس از سقوط الموت مورد بررسی قرار داده است.

حامد الگار نیز در کتاب "شورش آقاخان محلاتی و چند مقاله دیگر"، راجع به آقاخان محلاتی و شورش وی مطالب درخور توجهی را ارائه داده است.

ماهر بوس ، نویسنده کتاب آقاخانها ، زندگی امامان نزاری از آقاخان اول تا به امامت رسیدن آقاخان چهارم را شرح داده است . مطالب او راجع به زندگانی آقاخان اول و همچنین آقاخان دوم ، در بیرون از ایران تا اندازه‌ای مفید و قابل استفاده می‌باشد . البته مواردی از اشتباهات تاریخی در این کتاب به چشم می‌خورد .

به طور کلی ، ماهر بوس دیدگاهی منفی نسبت به آقاخانها دارد ، از همین رو در بعضی موارد اظهار نظرهایش غیرمحققانه و نادرست به نظر می‌رسد .

در تهیه این پژوهش روش کتابخانه‌ای به کار گرفته شد . منابع و متون دست اولی که راجع به نزاریان ایران ، در دوران مورد نظر این پژوهش مطالبی داشتند ، مورد بررسی قرار گرفته است و در مواردی هم که منابع اصلی ، موجود نبود از نوشته‌های پژوهشگران استفاده شد .

به سبب ماهیت موضوع و ویژگی منابع مورد استفاده ، شیوه بیان و ارائه مطلب در این پژوهش بیشتر توصیفی است .

تحلیل نمودن یک موضوع زمانی به خوبی امکان پذیر است که راجع به آن موضوع منابع متعدد و یا حتی متناقض در دسترس باشد .

درباره مباحث و موضوعات پژوهش حاضر ، در بیشتر موارد منبع خبر و اطلاعات ، واحد است ، همین امر کار تحلیل حوادث را دشوار می‌سازد . با تمام این اوصاف در این پژوهش ، که هدف اصلی آن بررسی روند رو به رشد کیش نزاری ، در دوران پس از سقوط الموت است ، تا حد امکان کوشش شد که به تحلیل مباحث نیز پرداخته شود .

متأسفانه منابع راهگشا ، در ارتباط با موضوع مورد بررسی این پژوهش بسیار اندک هستند ، دسترسی به پاره‌ای از همین منابع نیز بسیار دشوار و حتی غیرممکن می‌باشد . بنابراین جمع آوری

اطلاعات کافی و قابل استفاده و دشواری دست یابی به منابع اصلی ، عمده ترین مشکلات تهیه پژوهش حاضر بود .

چنان که پیشتر هم ذکر شد ، در این تحقیق بررسی وضعیت نزاریان ایران در نخستین دهه‌های حکمرانی قاجارها بیشتر مورد نظر است . لذا بررسی حیات نزاریان ایران از سقوط الموت تا روی کار آمدن سلسله قاجاریه ، که در حکم زمینه‌ای است برای شناخت هر چه بهتر نزاریان در عهد قاجار در یک بخش قرار گرفت ، و بررسی نزاریان ایران در دوره‌ای از عهد قاجاریه نیز در بخش دیگری قرار گرفت .

بنابراین پژوهش حاضر به دو بخش تقسیم می‌شود . بخش نخست به نوبه خود شامل سه فصل است ، که در آن تاریخ سیاسی-اجتماعی نزاریان ایران از سقوط الموت تا سقوط حکومت زندیه مورد بررسی قرار گرفته است .

در فصل یکم این بخش ، اوضاع و احوال نزاریان ایران بلافاصله پس از سقوط الموت و زندگانی امامان نزاری جانشین رکن الدین خورشاه ، و اقدامات آنها برای زنده نگه داشتن جماعت نزاری ایران ، و در عین حال تکاپوها و فعالیت های نزاریان شمال ایران ، و همچنین نقش و تأثیر تصوف و تشیع در کمک به بقاء و بر جای ماندن نزاریان ایران مورد بحث و بررسی قرار گرفته است . فصل دوم این بخش به بررسی وضعیت نزاریان ایران در عهد تیموریان و صفویان پرداخته است . گذشته از این ، عهد انجدان یا دوران تجدید حیات نزاریان ایران نیز ، از موارد مورد بحث این فصل می‌باشد .

در فصل سوم این بخش حیات نزاریان ایران در دوران افشاریه و زندیه ، که مرحله‌ای مهم در تاریخ نزاریان ایران می‌باشد مورد تحقیق قرار گرفته است .

بخش دوم این پژوهش به نزاریان ایران در عهد قاجار اختصاص یافته است . محوری ترین مباحث این بخش در پنج فصل مورد مذاقه قرار گرفته است .

فصل یکم این بخش به نزاریان در نخستین دوره استقرار قاجارها ، یعنی دوره فتحعلی شاه و روابط آنها با حکومت قاجار پرداخته است . تقرب یافتن جامعه نزاریان ایران نزد حاکمیت قاجاری از عمده ترین مباحث این فصل به شمار می رود .

دومین فصل از این بخش ، حاکمیت یافتن آقاخان محلاتی ، امام نزاری ، و شورش وی علیه حاکمیت مرکزی تهران را مورد بررسی قرار می دهد . برای نخستین بار بحران عمیقی میان حاکمیت قاجاری و نزاریان پدید می آید ، که نتیجه آن یک رشته نبردهای منطقه ای است .

بررسی علل و انگیزه های شورش آقاخان محلاتی ، و همچنین بحث پیرامون نقش انگلیسیها در جریان این شورش از عناوین اصلی این فصل به شمار می آیند .

در فصل سوم این بخش موضوع ، خارج شدن امام نزاری از ایران و تکاپوهای او در قندهار و سند و همکاریهای وی با نیروهای انگلیسی در آن مناطق ، و همچنین کوشش هایش برای بازگشت به ایران و یا تصرف نمودن بخش هایی از ایران ، برای برپا کردن حکومتی از آن خود ، مورد بررسی قرار گرفته است .

در فصل چهارم مسأله ، مستقر شدن امام نزاری در هند مورد بحث قرار گرفته است . نگاهی گذرا به پیشینه فرقه اسماعیلیه در هند ، روابط آقاخان محلاتی با انگلیسی ها و مریدانش در هندوستان و همچنین مطالبی کوتاه درباره امامت آقاخان دوم اصلی ترین مباحث طرح شده در این فصل می باشند .

از آنجا که ، یکی از جنبه‌های حیات نزاریان ایران در دوران پس از سقوط الموت گرایش آنان به صوفی‌گری است ، لذا فصل پنجم این بخش از پژوهش حاضر به موضوع روابط نزاریان و متصوفه اختصاص یافت .

در پایان نیز نتیجه‌ای از تمام مباحث . طرح شده در پژوهش آمده است .

یادداشتی درباره منابع .

اسماعیلیان از نظر مخالفانشان اهل بدعت بودند ، و در بیشتر مواقع از سوی آنها مورد تعقیب و آزار قرار می گرفتند . مخالفان ، آنها را به انواع تهمت ها متهم می کردند ؛ بنابر این اسماعیلیان همان گونه که خویش را از دشمنان پنهان می نمودند ، کتب و نوشته های خود را هم در دسترس دیگران قرار نمی دادند .

به همین جهت است که اخبار و اطلاعات تاریخی راجع به اسماعیلیان محدود و در بیشتر موارد مغرضانه می باشد .

نزاریان ایران هم از این اصل مستثنی نیستند ، کمبود اطلاعات راجع به نزاریان ایران در دوران پس از سقوط الموت شدت می گیرد .

زندگی مخفیانه نزاریان ایران پس از سقوط الموت موجب شد تا مورخان آن عصر ، در جهت جمع آوری مطالب و اطلاعات راجع به آنها کوششی نکنند و زندگی و احوالات آنها مورد توجه مورخان قرار نگیرد .

در بعضی از منابع همان دوران پس از سقوط الموت مانند ، تاریخ گزیده حمدالله مستوفی ، ظفرنامه شامی، ظفرنامه شرف الدین علی یزدی ، در ضمن بیان حوادثی در حد اشاره و یا ارائه مطلبی کوتاه از ملاحظه و یا فدائیان سخن رفته است .

در نتیجه تهاجم مغولان ، تشکیلات نزاریان ایران به شدت صدمه دید ، تا مدتها پس از سقوط الموت ، امور فرهنگی و ادبی چندان مورد نظر نزاریان نبود .

بنابر این در آن دوران آثار و نوشته های تاریخی و ادبی متعلق به خود نزاریان نیز ، پدید نیامد .

چون گزارش های مربوط به نزاریان ، اوراق بسیار اندکی را در برخی از منابع اشغال می کند ، لذا نمی توان از آنها به عنوان منابعی اساسی که قابل نقد و بررسی مأخذ شناسانه درباره موضوع مورد بحث این پژوهش باشند ، یاد کرد .

بنابر این در این قسمت ، فقط به پاره ای از منابع که تا اندازه ای بیش از سایر منابع به بحث درباره ، نزاریان در دوران پس از سقوط الموت پرداخته اند اشاره می شود .

بنابر این مطالب این قسمت نه از نوع نقد منابع ، بلکه معرفی مهم ترین منابعی است ، که برای بررسی تاریخ نزاریان ایران در دوران پس از سقوط الموت می توانند مفید باشند . یکی از نخستین مورخانی که اطلاعات نسبتاً ارزشمندی درباره نزاریان ایران در اواخر قرن هشتم هجری ارائه نموده ، سیدظهیرالدین مرعشی است . او در قرن نهم می زیست و در سال ۸۱۸ هجری قمری به دنیا آمده بود . پدران او در مازندران برای مدتی صاحب قدرت بودند ، خود سیدظهیرالدین هم در کارهای حکومتی و نظامی دستی داشت .

او در کتاب تاریخ گیلان و دیلمستان خود درباره فعالیت های دو رهبر نزاری به نام های خداوند محمد و کیا سیف الدین مرجکولی ، و رفتار حکام و کیایان لاهیجان با نزاریان آن حدود سخن گفته است .

مطالب او در این باره با وجود اختصار باز هم جامع ترین مطالبی است که درباره یکی از جماعت های اسماعیلی ایران در قرن هشتم هجری بر جای مانده است .

کتاب تاریخ گیلان و دیلمستان ، نثر چندان دشواری ندارد . محور اصلی مطالب نویسنده موضوعات نظامی و درگیریهای امرا و حکام است ، با این وجود ، گاه اشاراتی مهم به مسائل اقتصادی و اجتماعی منطقه نیز نموده است .